

жырымдары патриархалдык-феодалдык мамилелердин жана көчмөн турмуштун шарттарына байланыштуу келип чыккан.

Ата Мекенди душмандан коргоо жоокерлердин ыйык милдети болгон. Жоокерлер жоого аттанарда Ата Мекенин коргоого ант беришкен. Эл-жерди душмандан коргоо, каармандыкты көрсөтүү, чыккынчылыкты өтө жек көрүү боюнча ой-пикирлер көп сандаган макал-ылакаптарда, аңгемелерде, поэмаларда чагылдырылган. Элдик баатырларды терең урматтоо кыргыз элинин эзелтеден берки салты болуп келген.

113. Окуп которгула. Мазмунун түшүнгүлө. Сарык оорусунан сактана билгиле!

ВИРУСНЫЕ ГЕПАТИТЫ

Гепатит - заразное заболевание. Его вызывают вирусы. Их обозначают буквами латинского алфавита - А, В, С, Д, Е.

Гепатитами можно заразиться, употребляя немытые фрукты, овощи, ягоды, бахчевые культуры. Некипяченая вода также может служить источником заражения. Все виды гепатита поражают печень.

Признаками заболевания являются:

- слабость, усталость;
- тошнота, рвота;
- головная боль;
- пожелтение глазных яблок, ногтей.

Если появились один или несколько из этих признаков, то нужно срочно обратиться к врачу.

Уберечься от болезни можно, соблюдая правила личной гигиены. Нужно мыть руки, чистить зубы своей щеткой, следить за чистотой посуды, мыть овощи, фрукты, ягоды, кипятить воду. Если соблюдать эти правила, можно избежать заражения.

114. Текстти окуп, орус тилине которгула. Белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөлөргө ажыраткыла.

НАРЫН

Нарын дарыясы - бул Орто Азиядагы эң ири жана суусу мол дарыялардын бири. Ал чыгыштан батышты көздөй Кыргызстандын территориясы менен 700 километр аралыкка созулуп жатат. Ушул аралыктын ичинде жаратылыш шарттары ар түрдүү болгон Жогорку Нарын, Орто Нарын, Тогузторо,

1949-жылы 9-ноябрда дүйнөдөн кайткан. Сөөгү "Аларча" көрүстөнүнө коюлган.

- *бардар кишилердин колунда иштеген* - работал у зажиточных людей
көрбөй калган - потерял зрение
кыргыз өнөрпоздорунун - деятелей кыргызской культуры

84. Ырды жаттагыла. Мазмунун түшүнгүлө.

АККАН СУУ

Жүрүп кетсе алтындай
Жаркыраган аккан суу.
Жылгадан түшсө обону,
Шылдыраган аккан суу.
Жээгине ар түрлүү
Гүл бураган аккан суу.
Кесек жатса эритип,
Майда кылган аккан суу.
Түрлүү элге белгилүү
Пайда кылган аккан суу.

Аяк-башын билбейсиң,
Бирдей аккан аккан суу.
Чарчаганын, жылганын
Билбей кеткен аккан суу.
Эски болуп бир жери
Сүзүлбөгөн аккан суу.
Жүз жылдык жолго жүрсө да,
Үзүлбөгөн аккан суу.

Б. Алыкулов

85. Сүйлөшүүгө көнүккүлө.

ЖАҢЫ КВАРТИРА

– Бул өтө ыңгайлуу квартира экен. Карачы, бул - зал, бул жакта турганы балдар бөлмөсү, бул - ашкана, бул - жуунчу бөлмө (ванная), бул болсо, даараткана.

- Балкону барбы?
- Ооба, бар.
- Ашканасычы?
- Ашкана кичирээк, бирок газ плита жана идиш-аяк койчу шкаф кенен батат.
- Залы кандай болду экен?
- Залы мына, кенен, жарык. Кийим койчу шкафтары, китеп текчелери да бар.

86. Төмөнкү сөздөрдү пайдаланып, "Кыргыз тили сабагы" деген чакан аңгеме түзгүлө.

1. **Зат атооч:** мугалим, окуучу, Лена, Зина, класс, доска, китеп, саат, мектеп, терезе, гүл, дубал, парта, дептер, калем сап, шкаф ж. б.

§ 22. Үнсүздөрдүн окшошуп айтылышы
(Ассимиляция)

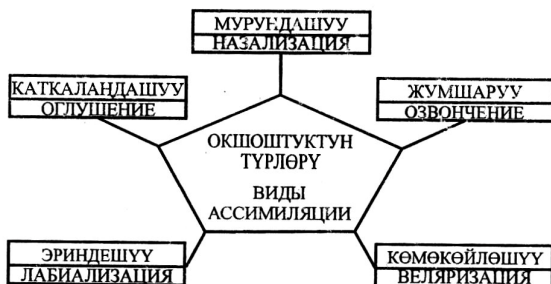
Жанаша турган үнсүз тыбыштардын бири-бирине үндөшүп (артикуляциялык жактан жакындашып) айтылышы окшошуу деп аталат.

Созвучие при произношении рядом стоящих гласных звуков по артикуляции называется ассимиляцией.

Үнсүздөр үн катышына карай каткаландашат же жумшарат.

Согласные звуки при участии голоса оглушаются или озвончаются.

Окшоштуктун түрлөрү (Виды ассимиляции)

1. Сөз ортосундагы окшошуу.

<i>Мисалы:</i> Айтылышы	Жазылышы
жазгелди	жаз келди
агалтын	ак алтын
омбеш	он беш
ассүйлө	аз сүйлө
үшсом	үч сом

2. Мүчөлөрдөгү окшошуу.

Мисалы:

- А. Ким? эмне? Эне, кат, завод.
И. Кимдин? эмненин? Эненин, каттын, заводдун.
Б. Кимге? эмнеге? Энеге, катка, заводго.

Мисалы: айыл-даш-тар-ы-быз-га (а, ы)
жер-деш-тер-и-биз-ге (е, и)
жол-дош-тор-у-буз-га (о, у)
сүрөт-чү-лөр-ү-бүз-гө (ө, ү)

Например:

айыл-даш-тар-ы-быз-га (к нашим односельчанам);
жер-деш-тер-и-биз-ге (к нашим землякам);
жол-дош-тор-у-буз-га (к нашим друзьям);
сүрөт-чү-лөр-ү-бүз-гө (к нашим художникам).

Ал эми бир сөз ичинде жана унгу, мүчөлөрүндө жоон эриндүү (у) тыбышынан кийин, жоон эринсиз (а) тыбышынын келишин толук эмес үндөштүк (толук эмес сингармонизм) дейбиз.

В кыргызском языке в некоторых словах после твердого губного звука (у) пишется и произносится твердый негубной звук (а). Это фонетическое явление называется неполное созвучие (неполный сингармонизм).

Мисалы:

- а) улак, улан, кулак, булак, бубак;
б) окуу-чу-лар, угуу-чу-лар, токуу-чу-лар, сугат-чы-лар;
в) барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдүн жекелик, көптүк сандагы сөздөрүндө кездешет.

- Б. ж.** окуучу-га, окуучу-лар-га;
Ж. ж. окуучу-да, окуучу-лар-да;
Ч. ж. окуучу-дан, окуучу-лар-дан.

Например:

- а) улак (козленок), кулак (ухо), бубак (иней);
б) окуучулар (ученики), угуучулар (слушатели), сугатчы-лар (поливальщики);
в) присоединение к корню суффиксов дательного (батыш), местного (жатыш), исходного (чыгыш) падежей:
Б. ж. окуучу-га, окуучу-лар-га (к ученику, к ученикам);
Ж. ж. окуучу-да, окуучу-лар-да (у ученика, у учеников);
Ч. ж. окуучу-дан, окуучу-лар-дан (от ученика, от учеников).

Үлгү: *Айтылышы:*
дечүлөң

Жазылышы:
дечү элең

108. Төмөнкү сөздөрдү кыргыз тилине которуп, фонетикалык талдоо жүргүзүлө.

Манас: *М* - меч
а - аллах
н - небо
а - аллах
с - справедливость

Үлгү: кылыч

к - каткалаң, жарылма, артчыл
ы - жоон, эринсиз, кууш, кыска
л - уяң, капталчыл, уччул
ы - жоон, эринсиз, кууш, кыска
ч - каткалаң, шуулдама, уччул

109. Текстти окугула. Которгула. Тексттеги эки сөз аралыгында үндүүлөрдүн түшүп айтылышын үлгүгө карап жазгыла.

ЖОЛДОШЧУЛУК КЫЙЫНЧЫЛЫКТА БИЛИНЕТ

Бир күнү Тыйынчычкан жыгачтан жыгачка секирип жүрүп, тайып кетип, сазга жыгылып түшөт. Канчалык аракет кылса да, саздан чыга албайт. Байкуш Тыйын чычкан баткакка батып, чыга албай ыйлап, жардам чакырат.

Тыйынчычкандын саздан чыга албай тыбырчылап жатканын Күкүк көрүп:

- Ай ай, ай! Кандай жаман саз эле! Бул биздин токойго кайдан пайда болгон? Ошого Тыйынчычкандын түшүп калганын карачы! - деп бутакка отуруп алып, сазды тилдей баштайт.

Чууну угуп Тоңкулдак учуп келет да, тумшугу менен бир бутакты тиштеп алып, Тыйынчычканга сунуп, аны баткактан сууруп чыгат...

Силкинип, тазаланып алып, Күкүккө кайрылып мындай дейт:

- Жолдошүң кырсыкка учураганда жардам бериш керек. Ал эми сазды кийин тилдесең да болот...

В. Росин

● *тайып кетип* - поскользнувшись
сазга жыгылып түшөт — упал в болото
чууну угуп — услышав шум

89. Алфавит тартибине салганда төмөнкүдөй эки-экиден берилген сөздөрдүн кайсынысы мурда, кайсынысы кийин келе турганын аныктагыла.

тилектеш - тилектен
саякат - саясат
акын - акыл
сүйүн - сүйүнүч
жумуш - жумша

оюн - ойно
жардамчы - жардамдаш
кубаныч - кубандыр
азамат - адамзат
пароход - паровоз

Ү л г ү: азамат - адамзат: адамзат - азамат ж. б.

📖 Жомокту окугула. Которгула. Жомок айтууга көңүкүлө.

МҮЙҮЗДҮҮ БУГУ-ЭНЕ

Илгери-илгери кыргыз журту Энесай деген өзөндүн боюнда жашашкан экен. Ал дайра Сибирь деген жерден агат. Азыр аны Енисей депшет.

Ал кезде Энесайдын боюнда кырк уруу эл жашап турган. Күндөрдүн биринде жоо кыргыз уруусуна капилеттен кол салат. Элдин баары кыргынга учурайт. Кыргыз уруусунан тирүү жан калбайт. Ошол мезгилде токойдон бир бала, бир кыз чыгат. Ал экөө эртең менен токойго ойноп кетишкен...

Уюлгуган чаң менен кошо чуркап, балдар жоо артынан жөнөшөт. Жоо эми балдардын сөзүнөн кыргыз тилин баамдап, бул экөө кырылган кыргыз тукуму экенин билди. Балдарды ханга алып барышты. Хан Майрык-Чаар жезкемпирди чакырып: "Бул экөөнү токойго алып барып жок кылгын! Экинчи "кыргыз" деген сөздү кулагым укпасын, түбөлүк аты өчсүн!" - дейт. Майрык-Чаар жезкемпир тоолордон, токойлордон өтүп, азыркы Энесайдын жээгине келип, эки баланы сууга түрткөнү жатканда Бугу-Эне наристелерди сурап алыптыр. Балдарды Ысыккөлгө жеткирип: "Мына ушул жер силерге мекен болот" - деген экен.

● *капилеттен кол салат* - напали изподтишка
тирүү жан калбайт - не остался ни одной души
уюлгуган чаң менен кошо — вместе со взметнувшейся пылью
түбөлүк аты өчсүн — чтобы имя навечно погасло
наристелерди сурап алыптыр - выпросила младенцев
силерге мекен болот - будвт вашей родиной

Щербаковдун, живописчи С. Акылбековдун, СССРдин эл артиси Д. Күйүкованын портреттерин чеккен.

Эл акыны Т. Сатылгановго арналган композициялары да кызыктуу. Алардын ичинде: "Токтогул сүргүндө", "Токтогулдун музыковед Затаевич менен жолугушуусу", "Токтогулдун энеси менен жолугушуусу" бар. Т. Садыковдун кыргыз сүрөт искусствосуна сиңирген эмгеги жогору бааланып, жогоруда айтылган сый-урматка ээ болду.

! Билип алгыла.

БОРБОРУБУЗДАГЫ МАДАНИЙ ЭСТЕЛИКТЕР

"Революциянын каармандарына", "Жеңиш аянты", "У. Салиеванын портрети" (1973-ж., гранит), "СССРдин эл артиси М. Рыскулов Король Лирдин ролунда" (1974-ж., гранит), "Академик М. Адышевдин портрети" (1977-ж., мрамор), "Эл достугу" эстелиги, Т. Сатылганов атындагы Кыргыз мамлекеттик филармониясынын алдындагы аянтта тургузулган "Манас" комплекси, "Революциянын каармандарына", "Жеңиш" эстелиги.

§ 21. Эки сөз аралыгында үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышы жана алардын жазылыш өзгөчөлүктөрү (Особенности в произношении и правописании гласных звуков в словосочетаниях)

Жанаша айтылган эки сөздүн бирөө үндүү менен аяктап, экинчиси да үндүү менен башталган болсо, ошол эки сөз арасында катар келген эки үндүү тыбыштын бирөө түшүрүлүп айтылышы мүмкүн. Бирок мындай өзгөчөлүк оозеки айтылышта гана учурайт, жазууда ал үндүү тыбыш толук сактала берет.

Если в словосочетаниях конечный звук первого слова и начальный звук следующего слова являются гласными, то при этом один из гласных звуков не произносится, но на письме обозначается.

§ 18. Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн үндөшүүлөрү (Гармония гласных в слове)

окуу – учеба	сүрөт – картина
кызмат – служба	комуз – комуз
эсеп – счет	өтүк – сапог
жазуу – письмо	кечүү – брод

Уңгу, мүчөдөгү үндүүлөрдүн үндөштүгү (Созвучие при словообразовании и словоизменении)

Кесипти билдирүүчү (-чы) мүчөсү:

кызмат + чы = кызматчы - служащий
эсеп + чы = эсепчи - счетовод
жазуу + чы = жазуучу - писатель
сүрөт + чы = сүрөтчү - художник
комуз + чы = комузчу - комузист
өтүк + чы = өтүкчү – сапожник

Өтүнүчтү билдирүүчү (-чы) мүчөсү:

оку + чы = окучу - читай, пожалуйста
жаз + чы = жазчы - пиши, пожалуйста
бер + чы = берчи - дай, пожалуйста
кел + чы = келчи - приходи, пожалуйста
кир + чы = кирчи - заходи, пожалуйста
өт + чы = өтчү - проходи, пожалуйста
отур + чы = отурчу - сядь, пожалуйста

93. Сүйлөмдөрдү которгула, (-чы) мүчөсүнүн маанисин түшүндүргүлө.

Алмаз, закрой, пожалуйста, окно! Саша, закрой, пожалуйста, дверь! Ребята, успокойтесь! Начнем занятие. Нурия Жаркымбаевна, можно зайти? Зууракан Төлөгөновна, можно выйти? Ребята, запишите, пожалуйста, домашнее задание.

94. Ырды жаттагыла. Бир сөз ичиндеги толук жана үндөштүккө көңүл бургула.

Чурка, жүгүр, шаш,
Жалкоолуктан кач.
Кыйындыкты жең,
Билим кенин ач!

§ 20. Текст менен иштөө

104. Текстти окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү орус тилинде айтып бергиле.

Кыргыздын профессионалдык хореография искусствосуна негиз салган, аны дүйнөлүк деңгээлге көтөрүүгө өзүнүн бүт өмүрүн арнаган, залкар өнөрлүү адамдарыбыздын жаркыраган Чолпон жылдызы - Бүбүсара Бейшеналиева.

Эженин чыгармачылыгы жөнүндө айтканда, эң биринчи "Чолпон" балет-спектаклиндеги ал түзгөн сыйкырчы Айдайдын образы эске түшөт.

Эжебиздин бийчилик өнөрүндө бир чыгармачылык апофеоз болгону белгилүү. "Чолпон" балет-спектакли боюнча тартылган фильм-балет учурунда дүйнөнүн жүздөн ашуун өлкөлөрүндө көрсөтүлүп, ар дайым дүркүрөгөн кол чабуулар менен коштолгон.

Ал эми өзүбүздүн кыргыз элинин эсинде Бүбүсара эжебиз көбүнчө "Манас" эпосундагы ак куунун кебин кийип учкан Айчүрөк сыяктуу элестетилип калды. XX кылымдын кайталангыс таланты Бүбүсара Бейшеналиева өмүрүнүн соңку жылдары "Мен сахнада жашадым",- деп айткан экен. Себеби, анын өмүр бою аткан таны да, баткан күнү да сахнада болгон. Бүбүсара эжебиз сахнада гана жашаган жок, ал миңдеген адамдардын жүрөгүндө да жашап жатат.

Ал 1926-жылы Аламүдүн районундагы Ташдөбө кыштагында туулган. 1973-жылы жарык дүйнө менен кош айтышты.

105. Төмөнкү текстти көчүрүп жазып, уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мазмунун түшүнгүлө.

Кезинде асылзаада Бүбүсара эжебиз эл чогулган бир чоң жыйындан кийин көпчүлүктүн көзүнчө калкыбыздын дагы бир данктуу искусство ишмери, замандашы Тургунбай Садыковго кайрылып: "Менин айкелимди качан чегесид, кийин кеч болуп калат",- деп кабатыр болуп эскерткен экен. "Ошондон тартып Бүбүсаранын канаттуу куштай талпынган кудуреттүү талантын, айжаркын аруу элесин, ыманы ысык адамдык мээримин кантип кармап, кантип чагылдырсам деп өзгөчө толкундап, өзүмчө түйшөлө баштадым", - деп эскерет Тургунбай агайыбыз.

Тарыхта кыргыздар IX-X кылымдын ортосунда ири мамлекет болуп тургандыгы айтылат. Ушул мезгилде кыргыздардын маданияты бир кыйла жогорулайт. Бул учурда алардын соодасатыгы күчтүү болуп, өздөрүнүн жазуусу болгон. Академик Бартольд кыргыздардын IX-X кылымдын ортосундагы учурун кыргыздардын Улуу мамлекеттик доору деп атаган.

96. Ырды жаттап, обону менен ырдап жүргүлө. Толук үндөшкөн сөздөрдү көчүрүп жазып, уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

КЫРГЫЗ КАЛКЫМ

Кемер кур, сайма өтүк, ак калпагын,
Кээ бирөө билбей жүрөт анын баркын.
Элиме белги берип тааныштырган
Кийминден кагылайын, кыргыз калкым,
кыргыз калкым.

Оозкомуз, кылкыяк, чоор үнүн уккам,
Комузун конуроолуу үч кыл таккан.
Чер жазып, шер жүрсүн кыргызым деп,
Айланам акылыңдан ойлоп тапкан,
кыргыз калкым,
кыргыз калкым.

Үйүнө конок келсе жүзү жарык
Кой союп, конок кылмай ата салты.
Кызытып кымыз берип, май жедирген
Пейлиңден айланайын, кыргыз калкым,
кыргыз калкым.

Ш. Эсенгулов

У л г ү: сай + ма, ак калпак + ың.

! Тамашаны окуп кой.

КӨП ЖАШОООНУН СЫРЫ

Жүздөн ашып калган гавролулук адам тоодо кой-эчки жайып жүрсө, ага интервью алыш үчүн бир журналист келет.

Ал эми жигитке бул кандай уят?!
 Жалыны өчкөн көздөрү
 Жер карады.
 – Жок! - Атасы таарынычтуу бакырды. -
 Мага күйөө бала болалбайсың!
 Жакындар ортосундагы түркөйлүк,
 Көлөкөдөгү душмандан жаман.

М. Шаханов,
 "Цивилизацияны чаташтыруу"
 Которгон М. Өмурзаков

1. Бул окуя кайда болгон?
2. Кызга кандай жигит куда түшүп келди?
3. Жигит эмне үчүн эл алдында уят болду?
4. Эмне үчүн ал үйлөнбөй калды?

101. Берилген сөздөрдү кыргыз тилине которуп, төмөнкү схема боюнча фонетикалык талдоо жүргүзүлө: **красивый, сильный, смелый, гордый.**

102. Көп чекигдин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү улап жазгыла.

Мени үйгө чейин узатып кой... Тигил эшикти жап..., бөлмө суук экен. Өзүңдүн бир туугандарың жөнүндө айтып бер... Саат беште кел... болобу, кеч эмеспи? Кечиресиз, сизден бир нерсе сура... болобу? Тээтиги кызыл кездемени берип коюңуз...

(-со, -чу, -сун, -сын, -чы, -са, -се, -сил, -чи, -сем, -син, -чи, -чы, -сам, -сын, -чу, -сум, -со).

103. Сүйлөшүүгө көнүккүлө. Айтылыштарды пайдалангыла.

- Жакын арада ... барбы (гастроном, дүр-дүнүйө дүкөнү, чарбалык дүкөн)?
- Дүкөн качан ачылат (жабылат)?
- Дем алуу маалы качан?
- Эркектер (аялдар) кийимин сатчу бөлүм кайда?
- Сиздерде ... жокпу?
- Көрсөтүп коёсузбу.
- Канча турат? (Баасы канча?)
- Сизге төлөйүзбү же кассагабы?
- Баарын эле бир ороп бериңиз.
- Ыраакмат.

- Музейлер көпү?
- Албетте, аз эмес.
- Бизде тарых музейи, сүрөт музейи, Фрунзе музейи, зоология музейи, крайтаануу музейи бар.
- Бизде эстеликтер, скульптуралык композициялар көп.
- Кооз бакчалар, гүлзарлар да аз эмес.

Сүйлөшүүнү уланткыла.

§ 19. Көнүгүү, машыгуу

99. Текстти окуп, которгула, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

Эл ичинде Келдибек бизге белгилүү жомокчулардын улуусу болгондугу айтылат. Айтуучулугу, эң жогорку деңгээлде аткаруучулук чеберчилиги жагынан да теңдешсиз жомокчу - Келдибек Карбоз уулу.

Келдибектин өмүрбаяны жана манасчылыгы муундан муунга аңыз болуп айтылып отуруп, биздин күнгө апыртылып жеткен.

Келдибек Чүй өрөөнүндөгү Желарыкта 1800-жылы туулуп, 1880-жылы Атбашыдагы Баткак деген жерде каза болгон.

Ал "Манас" айтып жатканда үй солкулдап, бороон жүрүп, чак түштө күүгүм түшүп, Манастын чоролору минген тулпарлардын дүбүртү угулуп турчу экен. Келдибектин табышчылык касиети да болгон, оорулууларды дарылаган дешет.

- *айтуучулугу* - его сказание
- теңдешсиздиги* - его несравненность
- биздин күнгө апыртылып жеткен* - до наших дней дошло преувеличенно
- үй солкулдап* - дом сотрясался
- бороон жүрүп* - проходил ураган
- тулпарлардын дүбүртү угулуп* - был слышен топот боевых скакунов

100. Эки тилде окуп, кыргыз тилинде айтып бергиле.

НЕСОСТОЯВШАЯСЯ СВАДЬБА
ИЗ-ЗА НЕЗНАНИЯ «МАНАСА»

В просторной белоснежной юрте
На берегу озера Иссыккуль,
Которым кыргызы гордятся века,
Красивому, сильному джигиту
Собрались сосватать красавицу –
Прекрасную; как это чистое озеро,
И попросили согласие отца,
А девушка в соседней юрте
С нетерпением ждала
Его благословения.
Люди же готовы к свадьбе:
В трех громадных казанах
Варилось мясо жеребенка
И семи жирных овец.

Рядом плескалась ребятня,
В теплых водах голубых.
Но озеро почему-то волновалось,
Посылая на берег
Короткие, кудрявые волны.
Джигит обладал множеством достоинств:
Был стрелком, бьющим без промаха,
Смелым и гордым, словно тигр,
Мастером слыл на все руки,
Словом, мечта любой девушки.

Выпив игристого, хмельного кумыса
И словно очнувшись от раздумья,
Отец красавицы Вдруг спросил:
– А знает ли он
хоть какой-нибудь отрывок из "Манаса"?
В юрте установилась мертвая тишина.
А джигит - какой позор! –
Виновато опустил
Свой угасший взор.
– Нет! - Вскричал отец сердито, –
Не быть ему зятем!

Невежда среди ближних –
Хуже затаенного врага.

*М. Шаханов,
"Заблуждение цивилизации"*

"МАНАСТЫ" БИЛБЕГЕНДИКТЕН,
БОЛБОЙ КАЛГАН ҮЙЛӨНҮҮ ТОҮ

Кыргыздардын кылымдардан сыймыгы,
Ысыккөлдүн жээгине тигилген,
Кардай аппак кенен бозүйдө,
Келбеттүү, күчтүү жигитке,
Чогулушту сулууга куда түшүшкө,
Так ушул көлдөй тунук татына.
Атасынын макулдугун сурашты,
А кыз болсо кошуна өргөөдө,
Чыдамсыздык менен
Анын күттү батасын.
Элдер болсо тойго камынып,
Байталдын жана семиз
жети койдун этин,
Килейген үч казанга жатты бышырып.

Нар жакта балдар жүрдү суу чачышып,
Көгүлтүр көлдүн жылуу суусунда.
Бирок көл эмнегедир тынчсызданып,
Кыска, тармал толкундарын
Жээкке чачты.
Жигиттин бар эле көп наркы, баркы.
Атканынан жаңылбас мерген эле,
Арстан өңдүү эр жүрөк сыймык күтүп,
Колдон көөрү төгүлгөн чебер болчу,
Ар бир кыздын көздөгөн тилегиндей.

Чыбырчыктап күчтөнгөн кымыз ичип,
Отуруп терен ойдон ойгонгонсуп,
Сулуунун атасы Капылет сурап калды:
– Аныңар "Манастан",
Жок дегенде бир үзүндү билет бекен?
Өргөөнү өлүү тынчтык аралады,

– Чоң ата, сиз койдун сүтүн көп ичесизби, же эчкиникинби?
 – Ээ, - дептир анда тиги карыя, - кайсынысы арзаныраак болсо, ошону сун ичем.

97. Текстти окуп, кара тамга менен белгиленген сөздөргө фонетикалык талдоо жүргүзүлө (схеманын негизинде).

АК БАТА

Ак бата уйкаштык жагынан ырдай түзүлөт. Бул жагынан алсак ырдын бир түрү десек да болот. **Өспүрүм** балдарга берилген бата:

Манастай билектүү бол,
 Каныкейдей тилектүү бол,
 Алмамбеттей улуу бол,
 Айчүрөктөй сулуу бол,
 Бакайдай өмүр берсин,
 Эр Агыштын көңүлүн берсин.

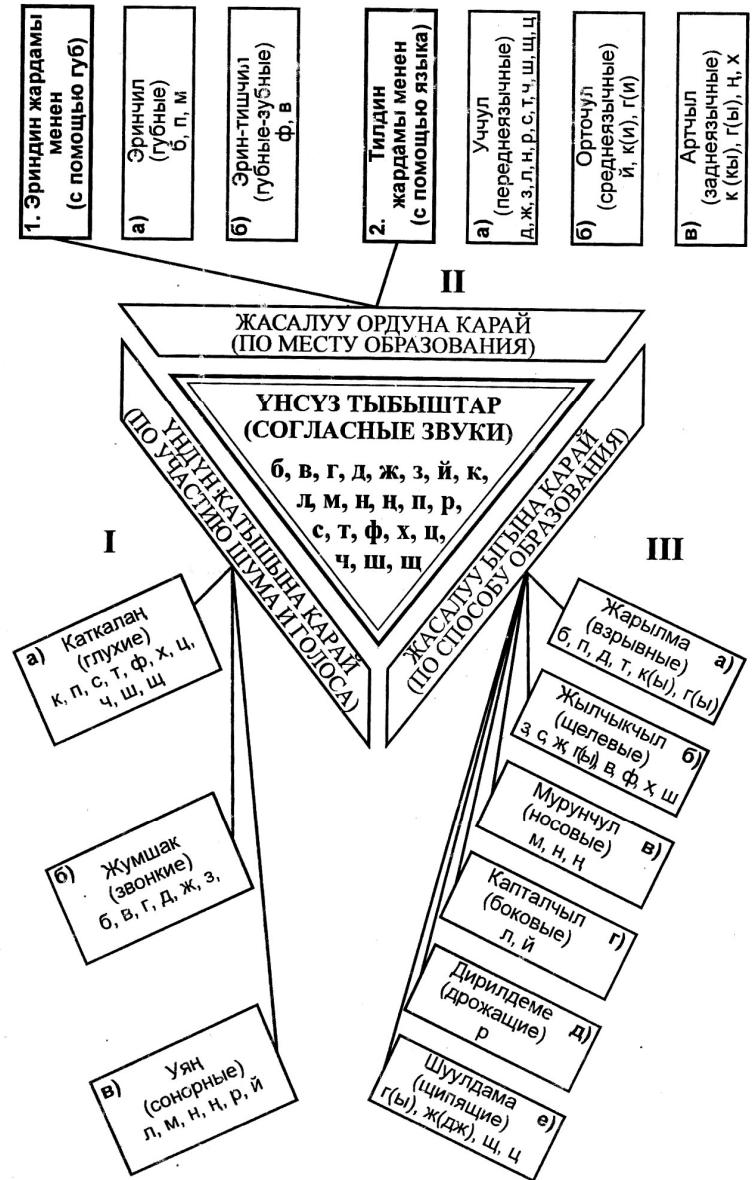
Анкар

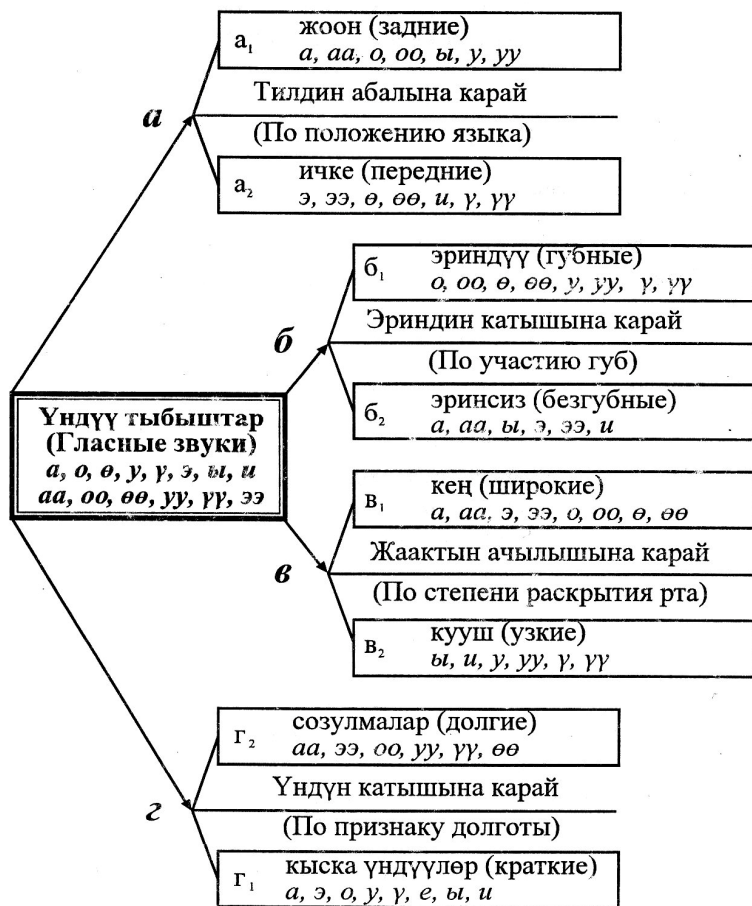
Ү л г ү: Манастай

- М
- а - жоон, эринсиз, кең, кыска
- н
- а - жоон, эринсиз, кең, кыска
- с
- т
- а - жоон, эринсиз, кең, кыска
- й
- Билектүү
- б
- и - ичке, эринсиз, кууш, кыска
- л
- е - ичке, эринсиз, кууш, кыска
- к
- т
- үү - ичке, эриндүү, кууш, созулма

98. Жагдай боюнча сүйлөшкүлө.

- Китепканалар көппү?
- Албетте, көп.
- Бизде К. Баялинов атындагы Мамлекеттик балдар (жаштар) китепканасы, Улуттук чоң китепкана жана көп башка китепканалар бар.

95. Текстти окуп, которгула. Түшүнүп айтып бергиле.

КЫРГЫЗ ЭЛИ

Кыргыздар жөнүндөгү эң биринчи маалымат кытайдын тарыхчысы Сыма Цяндын биздин эрага чейинки 99-жылы жазган "Тарыхый каттар" деген китебинде айтылган. Анда кыргыздар биздин эрага чейинки экинчи кылымда эле Гегунь (кыргыз) империясына бириккен, Сибирдеги Енисейдин баш жагында орношкон эл деп баяндалат.

Эжебиздин айкелин көргөндө Тургунбай агабыздын сөзү эске түшпөй койбойт.

А. Акаев

- *асылаада* - благородная
менин айкелимди качан чегесиз - когда вы создадите мое изваяние
канаттуу куштай талтыган - взлетевший, словно птица
кудуреттүү талант - великий талант
айжаркын аруу элес - светлый чистый образ
толкундап, түйшөлө баштадым - волнуясь, начал переживать
Айчүрөк сыяктуу - подобно Айчүрөк
элестетилип калды - запомнилась, осталась в памяти
мен сахнада жашадым - я жила на сцене
аткан таңы да, баткан күнү да - от зари до зари

- ?
1. Бүбүсара Бейшеналиева ким болгон?
 2. Анын кандай элестерин билесиңер?
 3. Эмне үчүн аны жылдызга теңейбиз?
 4. Кыргыз элинин эсинде кандай сакталат?
 5. Өмүрүнүн соңку жылдарында ал эмне деген?
 6. Анын эстелигин көргөнүңөрбү? Ал кайда?

106. Текстти окуп, которгула. Түшүнүгөнүңөрдү дептеринерге жазгыла.

ТАШКА ЖАН КИРГИЗГЕН АДАМ

Кыргыздын таланттуу скульптору, Кыргыз ССР эл сүрөтчүсү, Кыргыз Республикасынын Баатыры Тургунбай Садыков Ош облусундагы Баткен районунун Говсурар кыштагында 1935-жылы 4-сентябрда туулган.

Бала кезинен эле сүрөтчү болууну эңсеген. Ал орто мектепти бүтүп, Москва шаарындагы Жогорку сүрөт окуу жайын (мурунку Строганов атындагы) бүтүргөн.

Т. Садыковдун чыгармачылыгындагы башкы максаты - адамдын рухий бай дүйнөсүн ачуу. Мына ушул жагдай анын портреттик жанрга кызыгуусун аныктайт. Анын эң биринчи эмгеги Социалисттик Эмгектин Баатыры, атактуу чабан Телегей Сагынбаеванын портрети эле.

Ошентип, анын артынан башкалары пайда болду. Аны кыргыз эмгекчилери, актерлор, сүрөтчүлөр, артистер, окумуштуулар сүрөткерди айрыкча кызыктырат. 60-жылдардын аягына чейин эле ал СССРдин эл сүрөтчүсү Г. Айтиевдин, академик Д. М.

1. Бул жомок кайсы жазуучунун чыгармасынан?

2. Кыргыздардын келип чыгышы жөнүндө дагы кандай жомок билесиңер?

91. Диалогдорду ролдоштуруп окуп, ат койгула. Бир сөз ичиндеги үндүүлөрдүн үндөштүктөрүн тапкыла.

Балдарды сууга түрткөнү жатканда:

– Ашыкпа, акылман эне, күнөөсүз балдарды өлтүрбө! - деген үн угулду. Майрык-Чаар жезкемпир карап калды. Жанында Бугу-Эне турат.

– Адамча сүйлөгөн сен кимсиң? Сага эмне керек? - деди Майрык-Чаар жезкемпир.

– Мен Бугу-Эне боломун. Мага ушул эки баланы бер, - деди Бугу-Эне.

– Буларды эмне кыласың?

– Адамдар эгиз музоомду атып өлтүрүштү. Балдарымдын ордуна бала издеп жүрөм. Бул балдарды багып алам.

– Кантейин болуптур. Бирок бул жерден тез кет. Бугу-Эне кыз менен балага айтты:

– Балдарым, эми мына мен силердин энеңермин. Мен силерди ак кардуу Алатоосу бар, ортосунда көлү бар жерге алып барам.

Акыры Бугу-Эне балдарын Ысыккөлгө жеткирди. Балдар таң калышты. Тегеректе курчаган ак карлуу Алатоо, боорунда чер токой, ортодо мөлтүрөгөн көл.

– Мына, ушул жер силерге мекен болот. Тукумуңар көбөйсүн. Укса кулакка мукам, сүйлөсө тилге жатык алыстан ала келген тилиңерди укум-тукумуңар унутпасың, эне тилинде эл-жерин даңазалап ырдап жүрсүн.

Ошентип, кырылган кыргыздан калган уул бала менен кыз бала Ысыккөлдү мекендеп калган экен.

● *ашыкпа, акылман эне* - не спеши, мудрая мать
күнөөсүз балдарды өлтүрбө - не убивай невинных детей
эгиз музоомду - моих близнецов
тилиңерди укум-тукумуңар унутпасың - пусть род ваш не забывает свой язык
эне тилинде эл-жерин даңазалап ырдао - на родном языке воспевать родину

92. Диалогдун негизинде жомокту сахналаштырып аткаргыла.

Мисалы:

Айтылышы:

бололөк
жеталбайт
туралбайт
экүй
каруй
өталбайт
алалбайт
дечүлөң
сарат
торат
карат
саралат
алтай
алалек
айталбайт

Жазылышы:

боло элек (не исполнилось)
жете албайт (не достигнет)
тура албайт (не сможет встать)
эки үй (два дома)
кара уй (черная корова)
өтө албайт (не пройдет)
ала албайт (не возьмет)
дечү элөң (всегда говорил)
сары ат (рыжий конь)
тору ат (вороной)
кара ат (черный конь)
сары ала ат (рыжеватый конь)
алты ай (шесть месяцев)
ала элек (не получил)
айта албайт (не сможет сказать)

107. Төмөнкү ырларды көркөм окуп, тилиңерди жатыктыргыла. Кашаага алынган сөздөрдү кашаадан чыгарып, жазып чыккыла. Анда кайсы үндүү тыбыш эмне себептен түшүрүлүп айтылгандыгын көрсөткүлө.

1. Ак калпак кыргыз эл журтум
Аман жүрсүн (дечүлөң).
Алты сан жыйын чогулса,
Артыкча булбул (көркүлөң).
Агын суудай ташыган,
Алтын сөздүн (кенчилөң).
Алыска наамың угулуп,
Алайдан ырчы (келчүлөң).

Жоомарт Бөкөнбаев

2. Экөөгө бирөө (баталбайт),
Аттууга жөө (жеталбайт).
Туура жүргөн азамат
Туугандан алыс (кеталбайт).
Кайраттуунун алдынан
Каршы душман (өталбайт).

Токтогул

3. Кечээ жаштык түтүн эле (жаналек),
Жүзүм эле тамчы суусу (тамалек).
Тагдыр кошуп, жолдош кылган турмушка,
Тамашалуу бир топ, бир топ (балалек)

А. Осмонов

Бөтөн тилден кирген сөздөрдө да толук эмес үндөштүк болот.

Мисалы: маданият, мугалим, диспут, совет, аэропорт, вокзал, суверенитет ж.б.

Бөтөн тилден кирген сөздөгү унгу, мүчөлөрдүн үндөштүгү сөздүн акыркы муунундагы үндүү тыбышка карата үндөшөт.

Мисалы:

маданият-туу-лук
мугалим-дер-и-биз-ди
диспут-тар-га
совет-тик ж.б.

В заимствованных словах и словоизменениях наблюдается неполное созвучие.

Например: маданият (культура), совет, аэропорт, вокзал, суверенитет (независимость) и т. д.

Это неполное созвучие зависит от гласных звуков в последнем слоге слов.

Например:

маданият-туу-лук (культура-ность)
мугалим-ге (к учителю)
совет-тик (советский)
аэропорт-ко (к аэропорту)
и т. д.

87. Текстти окуп, мазмунун эки тилде айтып бергиле.

«Алфавит» жана «алиппе» деген эки сөз бир эле маанини билдирет. «Алфавит» грек алфавитинин «альфа» жана «бета» деген биринчи эки тамгасынан алынган. Бул эки тамганын атын бир аз өзгөртүп жазуудан «алфавит» деген сөз пайда болгон. Орус тилиндеги «азбука» деген сөз да славян алфавитиндеги «аз» жана «буки» деген башкы эки тамгадан алынган. Ошол эки тамганын атынан «азбука» болуп аталып калган.

Ошондой эле «алиппе» деген сөз да араб алфавитинин «алиф» жана «бэ» деген эки тамгасынан алынган.

88. Төмөнкү сөздөрдү алфавит тартибинде көчүргүлө.

а) Карасаев, Горький, Аалы, Абай, Шабдан, Балбай, Үмөталиев, Лермонтов, Айбек, Тыныстанов, Арабаев, Курманжан датка, Кайназарова, Орузбаева, Юдахин, Шаханов, Айиоатов, Байтемиров, Абылгасымова, Батманов, Байтик, Есекин, Фадеев, Толстой, Мамытов, Кожомбердиев, Акаев, Баласагын, Назаралиев, Давдстов, Рыскулов, Турсунбаева, Бүбүсара, Токтогул, Абдылас; Тоголок Молдо, Барпы, Келдибек,

б) тарых, биология, сүрөт, математика, музыка, дене-тарбия, ийрим, химия, физика, англис тили, кыргыз тили, орус тили, эмгекке үйрөтүү, коомтаануу, этика, чечендикке үйрөтүү, география, Кыргызстандын тарыхы.

Үлгү: *Айтылышы:* Жазылышы:
чыгалбайт чыга албайт (не выберется)

110. Текстти окуп, которгула, мазмунун айтып бергиле.

ЖАРАТЫЛЫШ ДЕГЕН ЭМНЕ?

Айланаңа көз чаптырып көрчү. Ооба, сен күндү, асманды, булутту, жерди, өсүмдүктөрдү, жаныбарларды көрөсүң. Мына ушулардын баары - жаратылыш.

Күн, асман, булут, таштар, суу, жаан, кар - булар жансыз жаратылыш.

Өсүмдүктөр, жаныбарлар, адам - булар жандуу жаратылыш. Канаттуулар да, айбандар да, кескелдириктер да, жыландар да, ташбакалар да, бакалар да, балыктар да, курт-кумурскалар да, курттар да жаныбарлар экенин эсиңен чыгарба.

Жаратылыш - бул биздин айланабыздагы өтө таң каларлык нерселер. Ар бир кадам сайын сен ошол таң каларлык нерселердин сырын ачууга мажбур болосуң. Алгачкы сапарыңды жылдын ар кайсы мезгилиндеги жаратылыштын жашоо-тиричилигине байкоо жүргүзүүдөн баштайсың. Алдыда сени кызыктуу жана көңүлдүү жолугушуулар күтүп турат.

Жаратылыш - биздин эң жакын досубуз. Ал биздин жашоо-тиричилигибизге керектүү көп нерселерди берет.

Мына ошол себептен адамдар жаратылышты коргошот, анын байлыктарын арттыруу максатында көп эмгектенишет.

КСЭ

● *көз чаптыр* - огляньись
сыр — тайна, секрет

! **Билип алгыла!**

ДҮЙНӨДӨ КЫЗЫКТАР КӨП

1. Илимпоздор изилдешсе, эшек элүү, арстан отуз, карышкыр он үч, горилла алтымыш жыл жашайт экен.

2. Суу ичпей жашаган аюуну билесизби? Австралияда коала аюусу суу ичпейт, организм талап кылган сууну авкемент деген чөптү жегенде алат.

3. Грециядагы Анвар дарыясы суткасына өзүнүн нугун төрт жолу өзөртөт. 6 саатка чейин ал деңизди карай акса, 6 саат тескерисинче агат.

Дагы кандай кызыктарды билесинер?

2. **Сын атооч:** жакшы, эң сонун, кызыл, ак, ийкемдүү; сулуу, жагымдуу, кыска, кең, узун, өткүр, бүгүнкү, көңүлдүү ж. б.

3. **Сан атооч:** көп, аз, бир топ, беш, биринчилик.

4. **Ат атооч:** мен, сен, биз, ар ким,

5. **Этиш:** кирди, баштады, күлдү, сурады, сүйлөштү, жазды, саламдашты, жазабыз, сүйлөйт, жооп берет, берет, окутат, өтөт, түшүндүрөт, үйрөтөт, көрөм, билгим келет, сүйлөй алам, билем, жазам ж. б.

Ү л г ү: Мугалим класска кирди. Сабак башталды.

Улагыла...

§ 17. Кыргыз тилинин үндөштүк закону (Закон сингармонизма)

Бир сөздөгү тыбыштардын бири-бирине таасир этип, бир кылка ыргакка ээ болушун жана үндүү тыбыштардын тилге жана эринге карата үндөшүп (окшошуп) айтылышын *сингармонизм* дейбиз.

В кыргызском языке образованием слов и словоизменением управляет закон *сингармонизма* — закон созвучия (гармонии) звуков основного слова и аффиксов.

В кыргызском языке слово может состоять из звуков, близких по качеству. При произношении кыргызских слов язык занимает соответствующую позицию для произнесения звуков, близких по качеству, и сохраняет эту позицию до конца произнесения слова (корня, суффикса, окончания).

Кыргыз тилинде бир соз ичинде жоон эринсиз (а, ы) же ичке эринсиз (э, и) же жоон эриндүү (о, у) же ичке эриндүү (ө, ү) тыбыштары гана айтылат. Бул фонетикалык көрүнүштү *толук үндөштүк* (толук сингармонизм) дейбиз.

В кыргызском языке все гласные звуки в одном слове должны быть либо только твердыми негубными (а, ы) или только мягкими негубными (э, и), либо только твердыми губными (о, у) или только мягкими губными (ө, ү). Это фонетическое явление называется *полным созвучием* (полный сингармонизм).

Т. Кимди? эмнени? Энени, катты, заводду.

Ж. Кимде? эмнеде? Энеде, катта, заводдо.

Ч. Кимден? эмнеден? Энеден, каттан, заводдон.

3. *Мисалы:* оку + ба = окуба (жумшаруу)
жаз + ба = жазба (жумшаруу)
отур + ба = отурба (жумшаруу)
кет + пе = кетпе (каткаландашуу)
ук + па = укпа (каткаландашуу)
шаш + па = шашпа (каткаландашуу)

Жагдай боюнча сүйлөшкүлө.

- Кызым, сасыктумоого каршы дары барбы? Мурунга тамызуучусу да керек.

- Баш оорунун дарысы бар. Антигриппинди анан жасап беребиз.

- Ал антигриппин суюк дарыбы?

- Жок, ал майда күкүм, кургак дары. Тамактан кийин үч маал ичесиз. Муну мурунга тамызыңыз.

- Муун оорунун дарысы барбы?

- Жыландын уусунан даярдалган май дары бар. Аны муундарга сыйпаса болот. Бул дарыңызга түштөн кийин келсеңиз болот.

- Жакшы калгыла.

мурунга тамызчу дары - капли в нос
тамыз - капай
муун - сустав
сыйпоо - мазать, втирать

111. Көп чекитин ордуна тиешелүү жөндөмө мүчөсүн улагыла.

Биз, окуучулар, өзүбүздүн мектебиз... чексиз сүйөбүз. Сурманын көп чыга турган жери биз... Кыргызстанда. Мен бир күнү ушул кепти Алиман... айттым. Азыр эле контора... үйүнө карай кеткен. Албетте, мындай иш... уланта берүү керек. Эмгекчил... наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу. Күн бүркөлдү да, бийик тоолор... ак булут каптады.

(-нын, -га, -ны, -го, -ду, -та, -да, -ти, -ди, -де, -ден, -дан, -дон, -тын)

112. Текстти окуп, уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Көптүктү билдирүүчү (-лар) мүчөсүнүн өзгөрүшүн байкагыла.

Кыргыздардын элдик салттары жана үрп-адаттары үй-бүлөлүк, турмуш-тиричилик карым-катнаштары жана ырым-